

К.В. Коляденко, О.Є. Федоренко

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ

Короткий нарис історії світових епідемій-пандемій

Частина I

Пандемії в історії людства призводили до втрати мільйонів людей і суттєвого занепаду економічного і соціального життя. Наприкінці осені 2019 р. людство в черговий раз «неочікувано» стикнулось з виявами масового інфекційного ураження. Та тривожні повідомлення медиків не були «почуті» суспільством. На жаль, вже незабаром передбачуване ними стало гіркою реальністю нашого сьогодення.

У статті простежено та частково проаналізовано наслідки епідемій-пандемій, що виникли в античних Афінах під час Пелопоннеської війни, чуми Антоніна, чуми Юстиніана та «чорної смерті» в XIV ст. Аби впоратись з пандемією, міста та правителі розшукували і переманювали лікарів, сплачуючи за їхні послуги наперед за пів року, а то й за рік. Тоді ж і виник вислів «наявність лікаря в місті — благословіння Господне!» З'явилися і попередники сучасних лікарів-інфекціоністів — «чумні лікарі». Вони вперше почали використовувати карантин як протиепідемічний захист. Про його високу ефективність свідчить той факт, що і через 600 років ВООЗ визнає карантин чи не єдино можливим дієвим способом боротьби з пандемією коронавірусної хвороби.

Догматична медицина, яка зазнала цілковитої поразки у боротьбі з чумою, почала вимушено змінюватися на користь висновків лікарів з практичними знаннями, які не тільки намагалися запобігти хворобі, але й вилікувати її, а хірургія отримала суттєвий імпульс для свого подальшого розвитку.

Трохи оговтавшись від пандемій чуми, наприкінці XV ст. в Іспанії та Італії несподівано спалахнула епідемія «нової» інфекції. В рекордно короткий термін вона захопила мешканців усіх інших країн Європи та Азії незалежно від свого віку, статі та соціального положення. За наслідки її спочатку дали назву «статєва чума», а пізніше — більш знайому нам — «сифіліс». Ця епідемія-пандемія з певними періодами свого затухання та поживавлення продовжується і понині, вражаючи щорічно сотні тисяч людей по всьому світу.

На початку XVII ст. епідемії були не тільки в Європі, а й в колоніях Іспанської корони. З дивною закономірністю виникали саме в 20-ті роки майже кожного століття. Так саме в цей рік спалахнула пандемія небезпечної інфекційної хвороби — віспи.

Тобто від часів античності до початку XVIII ст. суспільство з великими людськими і економічними втратами перенесло кілька епідемій-пандемій, що не тільки суттєво загальмували його прогрес, але й дозволили людській спільноті багато в чому по-іншому визначити подальший вектор свого існування та розвитку.

Ключові слова

Епідемія, COVID-19, історія.

Наприкінці осені 2019 р. людство в черговий раз «неочікувано» стикнулось з виявами масового інфекційного ураження. Спочатку це були трохи розмиті дані ЗМІ про спалах мало-відомої хвороби в кількомільйонному м. Ухані в Китаї. Як не особливо важлива ця інформація тоді майже загубилася серед інших світових новин. Тривожні повідомлення медиків спочатку не були «почуті» суспільством. На жаль, вже незабаром передбачуване ними стало гіркою реальністю нашого сьогодення.

І лише через кілька тижнів після першої згадки в ЗМІ про Інститут вірусології в Ухані і численні смерті його співробітників, а особливо

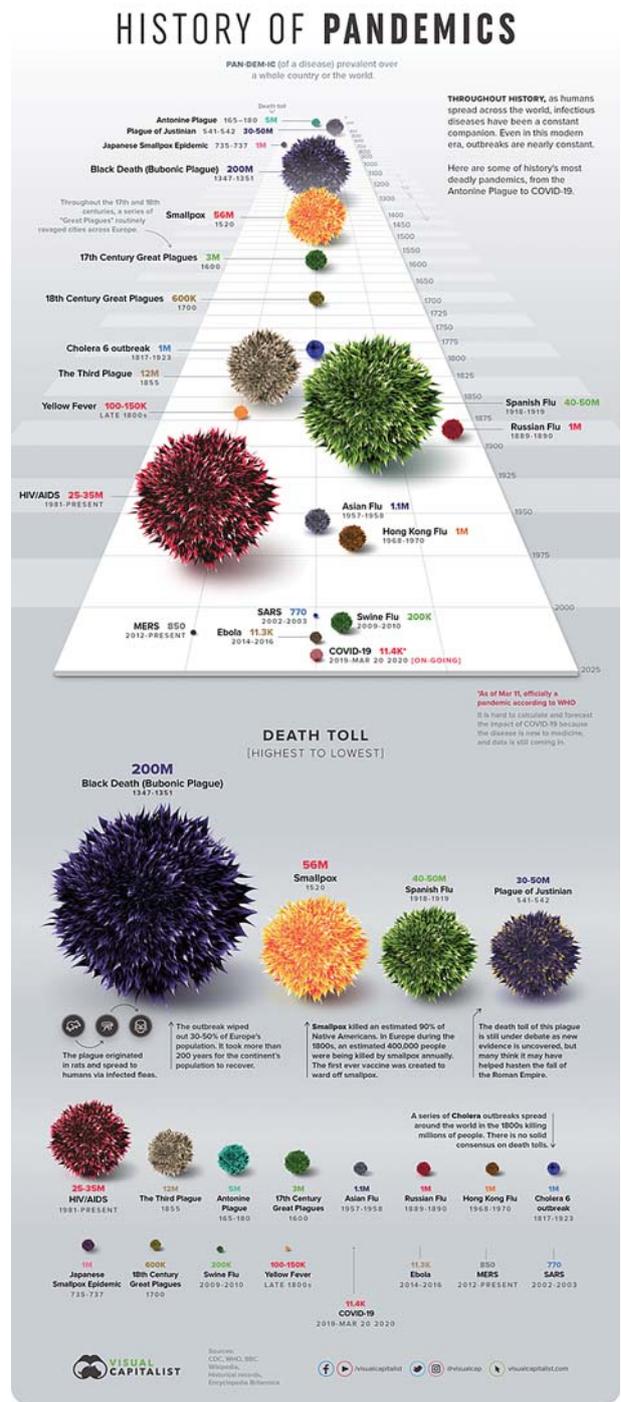
після повідомлення про жорсткий карантин-ізоляцію від світу цілої багатомільйонної провінції та офіційну заяву ВООЗ стосовно високої питомої ваги смертності серед тих, хто захворів, людство почало більш реально усвідомлювати цю ситуацію. Проте весь трагізм її став очевидним лише взимку, коли ця інфекційна хвороба «завітала» до Європи і призвела до масового захворювання та високої смертності, особливо серед італійців та іспанців похилого віку. Лише після цього гіпертолерантне європейське суспільство почало усвідомлювати, що «світ без кордонів», який існував до цього, вже опинився в умовах пандемії коронавірусу, яка дуже швидко його

практично паралізувала, змусивши радикально змінити звичне економічне та культурне життя і максимально обмежити всі особисті, соціальні та міждержавні контакти. Тож у цій екстремальній ситуації людство було змушене «згадати» своє вже добре підзабуте минуле і піти шляхом запровадження карантинних заходів за порадою медичних працівників. Бо саме вони нагадали чиновникам, що це далеко не перша і, на жаль, не остання пандемія в історії людства. Застосувавши карантинні норми, ми як суспільство почали до них швидко звикати. Людина і справді до всього звикає. Ось тільки питання: наскільки і якою мірою?

Витягнуті з архівного пилу документи неспростовно свідчать, що спалахи пандемій в минулому регулярно виникали практично в перші десятиліття кожного сторіччя: 1320 р. — «чорна смерть»; 1420 р. — «морова пошесть»; 1520 р. — чорна віспа; 1620 р. — чума і малярія; 1720 р. — бубонна чума; 1820 р. — холера; 1920 р. — іспанка; 2020 р. — COVID.

Усі ці епідемії-пандемії, що виникали з містичною регулярністю і послідовністю, призводили до втрати мільйонів людських життів і суттєвого занепаду економічного і соціального життя. Основний закон епідеміології (чим активніші контакти в людській популяції, тим вища ймовірність епідемії) можна не знати, не розуміти, відверто ігнорувати, але за це людство в кожному сторіччі і кожного разу мусило платити надвисоку ціну. Що більше і швидше розвивалось людське суспільство в цілому і вимушено ставало переважно міською цивілізацією, то все незворотніше наражалось на небезпеку появи та швидкого поширення чергової інфекційної хвороби до рівня епідемії або пандемії. В цьому аспекті, як ми вже знаємо, не став винятком і початок ХХІ ст.

Немає достовірної інформації, чи донедавна хтось з наших пращурів, дідів, батьків вдавався до такого аналізу, чи цілком свідомо і неупереджено гортались кимось сувої століть для аналізу, порівняння та усвідомленого співставлення фактичних даних. Упродовж довгих місяців вимушеного карантину через пандемію коронавірусу, потрапивши в ситуацію, за якої звичні політичні та економічні новини значною мірою втратили своє значення в очах більшості населення, та маючи більше вільного часу і будучи вельми особисто психологічно вмотивованими, ЗМІ «згадали» і заговорили, та ще й як активно, про цікаві загалом історичні факти. Цікаві й водночас надзвичайно сумні та страшні. Бо вони при свідомому та зацікавленому ознайомленні з ними вражають не лише читачів-дослідників,

ВООЗ. Схематичне візуальне зображення різних пандемій на тлі історії людської цивілізації та їхня порівняльна «людська вартість»

а й архівістів своєю страшною буденністю та надвеликими цифрами людських втрат, а також вираженою і дивною «забудькуватістю» людського суспільства мало чи не через 1–2 тиж після різкого зменшення кількості смертей в кінці чергової інфекційної епідемії.

Тож багато журналістів-дослідників та інтернет-блогерів твердять, що нинішня пандемія коронавірусу дуже нагадує події попередніх сто-

«Ангел смерті стукає в двері оселі в стародавньому Римі під час чуми Антоніна» — гравюра Левассера з картини Жуля-Елі Делоне (1869)

ліль. З історії медицини ми в принципі знаємо, що людство в минулому не раз перебувало під загрозою вимирання через страшні пандемії, та воно, хоча й ціною незбагнених жертв, щоразу виживало. Спробуємо і ми свідомо та зацікавлено трохи зануритись у глибоке минуле, щоб краще збагнути сьогодення...

Історики досі сперечаються, яка саме інфекція-мор почала «косити» мешканців стародавніх Афін під час Пелопоннеської війни. Після того як спартанці в 420 р. до н. е. осадили місто, жителі передмістя разом зі своєю худобою були змушені сховатися за його стінами. Вимушене скупчення великої кількості людей і тварин всередині, а також відсутність можливості дотримуватись хоч якихось санітарних норм досить швидко призвели до спалаху інфекції та подальшого поширення хвороби, яка вбила кожного третього афінянина. Це могли бути або чума, або кір, або віспа, або якась інша гостра інфекційна хвороба. Найчастіше історики-дослідники стверджують, що це все ж таки була чума. Військо Афін значно ослабло, чисельність його зменшилась, крім того, помер демократично обраний громадянами на агорі архонт міста — Перикл. Як наслідок — Афіни війну програли, хоча взяти місто спартанці так і не змогли. Вони навіть зняли облогу і, визнавши про мор та побоюючись заразитися, відійшли подалі від міських мурів. Нам здається, що цей факт 2500-річної сивої давнини слід (можна) вважати першою згадкою про велику інфекційну епідемію античних часів в Європі. До того ж невтішні результати цієї війни, на думку істориків античного світу, значною мірою на століття зумовили панівну думку, що обрані керівники-архонти міст або держав явно «програють» самоврядним керівникам-тиранам (ца-

рям), чия влада є абсолютною і спирається на волю богів Олімпу, а не вільних городян.

Виходячи з тих історичних джерел, що збереглись до нашого часу, мабуть, чи не другою пандемією античних часів у Європі був, як завжди, «раптовий» спалах на теренах Стародавнього Риму та країн Близького Сходу невідомої інфекційної хвороби, яка отримала назву «чума Антоніна—Галена». Вчені досі не знають точно, яка саме інфекційна хвороба спричинила тоді цю пандемію. Джерелом її підозрюють як натуральну віспу, так і чуму та кір. Тривала вона близько довгих 15 років (з 165 по 180 р.) і, на думку багатьох сучасних дослідників, саме її слід вважати першою документально підтвердженою історичними джерелами пандемією [3]. Про це, зокрема, свідчить і те, що вона забрала життя найвищої посадової особи — римського консула Луція Вара, який згідно з римськими законами був співправителем Марка Аврелія Антоніна, ім'ям якого і була названа ця хвороба, оскільки вона виникла і значно поширилась саме в рік його консульства. Виходячи з історичних джерел, на чуму Антоніна захворіла чверть населення Риму, близько 25 % з яких померла. В окремі періоди ця хвороба спричиняла близько 2000 смертей на день [6] і зумовила масову втечу з міста його мешканців, а отже, і подальше розлоге поширення втікачами цієї інфекційної хвороби поза міськими мурами.

Збереглась легенда, що у 166 р. під час пандемії грецький лікар Гален вирушив з Риму в Малу Азію через нехтування його порадами. Він не був громадянином Риму і, відповідно, його «низький» соціальний статус не давав йому можливості повноцінно впливати на ситуацію в місті. За викликом-проханням обох консулів — Марка Аврелія і Луція Вара — він повернувся до Риму лише в 168 р. в самий спалах епідемії. Саме тоді Гален і записав свої спостереження та залишив опис симптомів захворювання в трактаті «Медичне мистецтво». В ньому він згадував гарячку, діарею, фарингіт, численні пошкодження шкіри, тяжкий загальний стан хворих та виражене запаморочення. Гален також писав, що якщо висипи супроводжувалися гнійними пухирцями, то пацієнт міг сподіватись на одужання [7].

Наступна велика і вперше достатньо досить повно задокументована інфекційна епідемія-пандемія в Європі спалахнула у 527 р. в Східній Римській імперії. Тоді у Візантії розпочалася епідемія чуми — пращурою тієї чуми, яку ми знаємо і якої небезпідставно боїмося і сьогодні, в XXI ст. Так звана чума Юстиніана лютувала на всій величезній території Східної Римської імперії цілих 60 років, забираючи життя мільйонів

людей. За історичними даними, імператор також перехворів на це захворювання, але дивом видужав, підтвердивши тим самим в очах підданих як своє особисте «божественне» походження, так і його спадковість. Початком цієї пандемії вважають масові захворювання в м. Пелузіумі в Єгипті (Ефіопії). Безперешкодно проникла вона і в інші сусідні з Візантією країни: кількість жертв від неї у всьому тогочасному світі історики оцінюють приблизно в 30–50 млн осіб [5].

Перша документальна згадка про велику інфекційну епідемію поза межами Європи датується I тисячоліттям н.е. Тоді в 735–737 рр. в Японії вирувала епідемія віспи. Вважають, що віспа потрапила до Японії з материка внаслідок розширення торговельних контактів між Японією, Китаєм і Кореєю. Перші випадки захворювання були виявлені в м. Дадзайфу (нинішня префектура Фукуока), куди інфекцію завіз рибалка, який контактував із інфікованими нею на Корейському півострові. Ця епідемія за три роки забрала життя третини всього населення Японії, що згодом призвело ще й до голоду [4]. Одними з її наслідків була як сувора заборона правителя-сегуна на фактично будь-які регулярні контакти із сусідніми країнами (заборона діяла до середини XIX ст.), так і кардинальний перегляд правил особистої та громадської гігієни. Значною мірою цих правил успішно дотримуються і в сучасній Японії з її надзвичайно високою густотою населення.

Пандемію чуми 1347–1353 рр., яка також відома як «період чорної смерті», небезпідставно вважають переломним моментом в історії середньовічної Європи. Чума на той час вже не була зовсім уже новою хворобою для Європи. Проте з часів чуми Юстиніана пройшло кілька сторіч і про це захворювання встигли підзабути. Масштаб пандемії чуми у XIV ст. шокував людей того часу. За приблизними підрахунками, все населення планети в ті часи складало лише близько 500 млн осіб. Від цієї (третьої в європейському регіоні) пандемії чуми померло, за різними даними, від 30 до 60 % тогочасного населення Європи. В Європу скоріш за все чума була занесена з північного узбережжя Каспійського моря і звідти поширилась на більшу частину Євразії. Неподалік озера Іссик-Куль у Киргизстані знаходиться могильний камінь з написом, який свідчить, що чума почала свій рух на захід караванними шляхами Азії (Великий шовковий шлях) у 1338 р. [1]. До цього вона виникла на початку 20-х років XIV ст. в підкорених і сплюндрованих завойовниками-монголами провінціях Китаю.

Взимку 1347–1348 рр. епідемія «раптово» спалахнула в італійських портових містах та на

островах Середземного моря, у Марселі та Барселоні, а влітку 1348 р. вже вирувала по всій Франції, Англії та на Піренейському півострові, доставшись наступного 1349 р. частини Німеччини та Скандинавії. Ця інфекційна хвороба до того ж уразила Західну Європу після неврожайів 1346–1347 рр., спричинених надмірно дощовим літом, тож у багатьох людей вже був явно ослаблений імунітет через хронічне недоїдання. «Не допомагали ані лікарі, ані ліки. Чи то сама хвороба невиліковна, чи то виною тому невігластво тих, хто лікував, але нікому не вдавалося досягнути причину захворювання», — писав сучасник подій, італійський письменник Джованні Боккаччо у своєму знаменитому романі «Декамерон». У ньому він описав, як пандемія змінювала відносини між близькими людьми. За його словами, у хворих часто була надія лише на допомогу небагатьох друзів, кількість яких стрімко скорочувалася, а в заможних людей — на слуг, що йшли на це заради грошей. «Лихо виховало в серцях чоловіків та жінок такий жах, що брат залишав брата, дядько — племінника, сестра — брата і нерідко дружина — чоловіка. Батьки уникали відвідувати своїх дітей і доглядати за ними», — зазначав він. Пандемія викликала дуже різну реакцію у людей. Частина мешканців намагалася втекти подалі, дехто ізолювався, деякі мешканці каялися перед Богом. «Багато інших гуляли, тримаючи в руках хто квіти, хто пахучі трави, або якусь іншу духмяну річ, яку часто нюхали, вважаючи корисним освіжати мозок подібними ароматами, — повітря здавалося зараженим і смердючим від запаху трупів, хворих та ліків», — зазначав Жан Фруассар у своїх «Хроніках».

Як писав тогочасний італійський хроніст Маттео Віллани, який і сам став жертвою чуми 1363 р., «...інші стверджували, що багато пити та насолоджуватися, гуляти з піснями та жартами, задовольняти за можливістю будь-яке бажання, сміятися та насміхатися з усього, що трапляється, — найкращі ліки проти хвороби. І як казали, так у міру сил і робили. Удень та вночі, мандруючи з одного шинку до іншого, випиваючи без упину та міри».

Пандемія чуми завдала найбільшого удару по мешканцях міст через значне скупчення в них людей та типові на той час антисанітарні умови як в оселях, так і на вулицях, а також через величезну кількість щурів, чий блохи і були переносниками чумної палички *Yersinia pestis*, яка спричиняла цю хворобу. Ця пандемія майже не залишила «білих» плям на мапі тогочасної Європи. Уникнення цієї хвороби віддаленими селами у Піренейях чи в Шотландії ще можна пояснити

«Тріумф смерті» — фреска Франческо Трані у Санто-Кампо, Піза

Виробничий захисний костюм лікаря під час епідемії чуми

їхньою усамітненістю і веденням натурального господарства, але досі залишається таємницею: чому хвороба оминула м. Брюгге в Брабанті (нинішня Бельгія), м. Сантьяго де Компостела в Іспанії і Польське королівство. Досить ефективною відповіддю на поширення чуми на той час вважають дії Венеційської Республіки на чолі з дожем Андреа Дандоло (1342–1352 рр.) Саме він уперше запровадив 40-денний карантин для всіх кораблів та екіпажів, які прибували з місць, уражених чумою. Люди та товари з карантинних

кораблів зупинялися на острові Лазоретто. Тут же ховали і померлих від чуми. У Венеції під страхом смерті заборонили торгівлю вином та азартні ігри, закрили борделі. Були створені спеціальні команди, які збирали мертвих на вулицях та в будинках. За розпорядженням дожа, боржникам списували частину грошей та звільняли людей з в'язниць. Ці заходи не запобігли високій смертності у місті, яке на той час було центром середземноморської торгівлі, але, ймовірно, змогли врятувати життя дуже багатьох та запобігти економічному краху Республіки св. Марка [1].

Аби впоратись з пандемією чуми, міста розшукували лікарів і переманювали їх один від одного, сплачуючи їхні послуги наперед за пів року, а то й за рік. І не дарма приблизно в цей час виник і став вельми популярним вислів «Наявність лікаря в місті — благословіння господне!»

У той же час в Авіньйоні за активної ініціативи та фінансової підтримки римського понтифіка вперше з'явилися так звані чумні лікарі. Вони ходили в масці з довгим «дзьобом» для дихання, в який закладали різноманітні пахучі трави, щоб таким чином запобігти зараженню. Пізніше у XIV ст. для чумних лікарів стане традиційним захисний костюм, що складався зі шкіряної сорочки, штанів та високих чобіт, а також описаної вище маски із дзьобом, яка закривала усе обличчя. Пізніше, через два століття, ці костюми стали ще більш розповсюдженими і обов'язковими для використання під час роботи з хворими серед наступних поколінь чумних лікарів [1].

Хоча під час пандемії у знаті було більше реальних можливостей вижити завдяки наявності будинків, вілл та палаців для «самоізоляції», проте від чуми померли і короновані особи: король Кастилії Альфонсо XI та королева Наварри Жанна II, московський князь Сімеон Гордий, донька англійського короля Едварда III, син візантійського імператора. Але цей перелік не був дуже довгим. І тим не менш їхня смерть від чуми тоді частково зруйнувала до того домінуючу в свідомості населення з часів Юстиніана думку про «божественну недоторканність» монархів. Гроші, які мали багатії, феодала та королі, за час пандемії нікуди не поділися. Ті, хто вижили, успадкували статки тих представників своїх династій, яким не пощастило «втєкти» від чуми.

Католицькій церкві на чолі з папою Климентом VI, поза їхнім бажанням та намаганнями, так і не вдалося зупинити паніку та масові вбивства, які охопили більшість країн Європи під час пандемії. Значна частина священників та монахів стали її жертвами, хоча деякі з них також тікали

з охоплених чумою селищ та міст, підриваючи авторитет церкви в очах населення, яке відчувало себе покинутим напризволяще як світською, так і церковною владою. Священники та монахи не випадково були однією із соціальних груп, яка найбільше постраждала від «чорної смерті», бо саме вони обов'язково мусили бути на похованнях і допомагати хворим. Так, в Англії втрати серед священників та монахів оцінювали у 40–50 %. За більш точними статистичними даними, у Франції у монастирі домініканців у Монпельє зі 140 монахів вижили лише 8, у паризькому монастирі Дів Божих смертність сягала 60 %, а в Сен-Дені померли 30 монахів зі 100.

В уявленні середньовічної людини хвороба була Божою карою, а якщо помирають слуги Божі, значить людство дуже розгнівило Бога. Масова смертність і зникнення в деяких місцях релігійної та світської влади було доказом, що це і є Апокаліпсис, а Страшний суд — не за горами.

На цьому тлі з Німеччини поширився так званий рух флагелантів. Це були релігійні фанатики, які збиралися у групи, ходили від міста до міста 33 дні, мотивуючи це тим, що Христос прожив 33 роки. Папа Римський Климент VI доклав зусиль, аби побороти цей рух, який вважав викликом церкві, адже флагеланти придумували власні молитви, порівнювали свою пролиту кров з кров'ю Христа, надмірно підвищували рівень істерії в суспільстві.

У цей же час деякі лікарі шукали шляхи, як побороти хворобу. Папський лікар Гі де Шоліак, якого багато хто називає «батьком хірургії», пережив чуму, розтинаючи бубони і припалюючи рани. Климент VI особисто дозволив йому робити розтин тіл померлих, аби дізнатися причини хвороби — це було дуже рідкісним дозволом на той час. За порадою де Шоліака, Папа цілком успішно самоізолювався у власній резиденції і провів значний час у приміщенні біля двох великих камінів, що цілодобово палали.

Хоча загальні втрати від пандемії оцінити тяжко через відсутність точних даних про чисельність населення, можна сказати, що пандемія 1347–1353 рр. та подальші, менші за масштабом, епідемії XIV–XV ст. призвели до демографічної кризи, з якої Європа вибралася лише у XVI ст. Тож своєрідним мистецьким «відбитком» зміненої пандемією чуми ментальності тогочасного суспільства стало алегоричне зображення «гри в шахи» з невблаганною смертю, перед якою від короля та римського понтифіка до останнього серва всі рівні і однаково незахищені. «Чорна смерть» тим самим чи не вперше урівняла в масовій людській свідомості думку про загальну рівність, що було вкрай незвичним

Професор економічної історії Паоло Маланіма вважає більш реалістичною ситуацію, коли під час «чорної смерті» ховали не в труні, як показано на фресці. Таке було можливим лише на початку епідемії і не скрізь

«Гра в шахи» зі смертю — традиційний сюжет у мистецтві XIV–XV ст.

«Танок смерті» Міхаеля Вольгемута

в умовах жорстко регламентованого середньовічного суспільства.

Згідно з інформацією, зібраною італійським істориком Паоло Маланімою, у період з 1300 до 1400 р. населення Англії та Уельсу скоротилося з 4,5 до 2,7 млн, Шотландії — з 1 млн до 700 тис., Франції — з 16 до 12 млн, італійських держав — з 12,5 до 8 млн, держави на території Іспанії — з 5,5 до 4,5 млн, а на території Німеччини — з 13 до 8 млн. Населення Франції, Іспанії, Італії та

Карта розповсюдження чуми

Німеччини перевищило рівень 1300 р. лише у XVI ст., а Англії та Уельсу — на початку XVII ст. Також рівень урбанізації у Франції знизився з 5,2 до 4,7 %, в Англії та Уельсі — з 4 до 2,5 %, в іспанських державах — з 12,1 до 10,2 %, в Центральній та Північній Італії — з 18 до 12,4 %.

Загалом населення Європи, без врахування Росії, за XIV ст. зменшилось з 78,7 до 56,85 млн, тобто приблизно на 28 %. Звичайно, це не означає, що населення скоротилося лише через чуму, адже була Сторічна війна, інші конфлікти, епідемії та голодні роки. Втім, Паоло Маланіма припускає, що дані про смерть 20–25 % європейців за роки пандемії 1347–1353 рр. є цілком реалістичними. Епідемія мала і складні демографічні наслідки через високу дитячу смертність.

Стагнація і наслідки пандемії суттєво змінили вектор економічного розвитку в Європі. В аграрному секторі, де на той час працювало 90 % населення, почалось зростання доходів. Селяни, чисельність яких значно зменшилася, зрозуміли, що без їхньої праці землевласникам не зібрати врожай. Тож селянин у постпандемічній Європі став почувати себе вільнішим і більш затребуваним, віра у значущість власної праці суттєво зросла, як і прагнення до свободи, адже чума продемонструвала, що перед смертю всі рівні. Утиски, які згодом селяни зазнавали від феодалів, намагання запровадити величезні «компенсаційні» податки зустрічали спротив та провокували повстання — так було у Франції 1358 р. під час «Жакерії», і в Англії з повстанням Уота Тайлера в 1381 р. Пандемія стала для багатьох свідченням несправедливості існуючої соціальної ієрархії, тож недивною була поява проповідників проти неї, таких як Джон Болл в Англії, ідеологів реформації церкви — Джона Вікліфа в Англії та Яна Гуса в Чехії, а пізніше розмах таких рухів, як гусити у Чехії або визвольний рух на чолі з Жанною д'Арк у Франції.

Окрім того, догматична медицина, яка зазнала цілковитої поразки у боротьбі з чумою, почала вимушено змінюватися на користь висновків лікарів з практичними знаннями, які вже не тільки намагалися запобігти хворобі, а й вилікувати її, а хірургія отримала суттєвий імпульс для свого подальшого розвитку.

Пройдуть сторіччя, перш ніж людство зможе знайти засоби боротьби із чумою, але основа для цього прогресу почала закладатися за результатами програної людським суспільством «чорній смерті» битви.

Наприкінці XV ст. (1494 р.) в Іспанії та Італії, як завжди до цього, несподівано і неочікувано спалахнула епідемія «нової» для тогочасної Європи інфекції. В рекордно короткий термін з нею отримали нагоду широко «познайомитись» мешканці всіх інших країн Європи та Азії незалежно від свого віку, статі та соціального положення. За наслідки їй спочатку дали назву «статева чума», що було зумовлене як переважною локалізацією різноманітних висипань (ерозій, виразок, папул) саме на статевих органах, так і злоякісним у цілому для людського організму клінічним перебігом. З чумою цю хворобу поєднували також швидка поява та подальше прогресування на шкірі пустул з гноем і поступове погіршення загального стану. Проте на відміну від «чорної смерті» хворі люди після появи у них на шкірі таких висипань ще досить довго (місяці) могли працювати і воювати. В ті часи ця інфекція давала хворому до року активного життя на відміну від днів після появи чумних пустул. Тож, мабуть, саме через це в тогочасному суспільстві домінуючою довгі роки була думка, що ліпше захворіти на статева чума, ніж на «чорну смерть» — встигаєш сповідатись, покаятись, отримати церковне прощення і тим самим уникнути пекельних мук.

Лише в 1530 р. італійський лікар, поет і філософ Джироламо Франкасторо дав хворобі нову назву — сифіліс, під якою ми її знаємо ось вже майже 500 років. Принциповою відмінністю захворювання від інших інфекційних хвороб виявився шлях її передачі — переважно внаслідок статевих контактів. Однак це не зумовило її «скромне» порівняно з іншими інфекціями поширення. За перші десятиліття після своєї появи вона теж «допомогла» суттєво скоротити населення європейських країн майже на третину.

Її швидке поширення та видимі різноманітні висипання по всьому тілу також помітно вплинули на вивід зміну статевої поведінки різних верств населення, що існували до її появи. Також сприяли цьому і відповідні енцикліки Папи Римського та певні специфічні адміністративні та карантинні заходи в багатьох європейських

містах. І як ми всі знаємо, ця епідемія-пандемія з певними періодами свого затухання та поживлення продовжується і понині, вражаючи щорічно сотні тисяч людей по всьому світу.

Ще одним безпосереднім наслідком цієї епідемії стали спроби багатьох представників заможних верств населення (лицарі, феодалі, купці), що дуже швидко зрозуміли шляхи інфікування «статевою чумою», хоч якось убезпечити себе принаймі в межах своєї родини. З цією метою на час своєї тимчасової вимушеної відсутності (військовий похід, лицарський турнір, торговельна подорож) вони змушували своїх жінок вдягати і носити різні моделі «пояса вірності». Неважко збагнути, що це також було наслідком переважно шлюбів не на основі кохання, а за волею батьків і для зміцнення фінансового та феодального статусу родин як нареченого, так і нареченої. І до того ж серед чоловіків нормою було мати кілька коханок, чим відверто пишалися і про що майже завжди знали їхні дружини.

Нам вдалося знайти в медичних архівних документах цікаву інформацію стосовно 1620 р. На початку XVII ст. епідемії були не тільки в Європі, а й в колоніях Іспанської корони. І як тут не підпасти під «мареву» закономірностей дат виникнення епідемій-пандемій в «рокові» 20-ті роки фактично кожного сторіччя людської історії? Саме в цей рік спалахнула, за свідченням іспанських колоніальних медиків, пандемія такої небезпечної інфекційної хвороби, як малярія. І виникла вона саме в столиці Мексики, а не у вологих болотах Юкатану. Справа в тому, що в ті часи місто Теночтитлан, перейменоване колоніальною адміністрацією в Мехіко, частково розташовувалось своєю центральною частиною на штучних островах посеред озера. Щоб запобігти в майбутньому таким епідеміям, того ж року були розпочаті грандіозні роботи із засипки озера. Дуже стимулювала до цього можливість дармового використання праці кількох тисяч полонених воїнів-ацтеків та бажання віце-короля і архієпископа прискорити будівництво на цьому місці католицьких соборів та своїх палаців. Таке вимушене скупчення великої кількості молодих чоловіків-в'язнів, відсутність належних санітарних умов для їхнього проживання та вкрай погане харчування спричинили дуже швидке поширення серед них малярії. В результаті із 20 млн корінних мешканців Мексики за 2–3 роки вижили лише 1,5 млн, тобто 7,5 % населення у допандемічний період!

У кінці тих же «рокових» років (1629–1631 рр.) епіцентром «чергової» епідемії бубонної чуми знову стала Італія. Вона практично спустошила Північну і Центральну Італію і забрала близько

Типовий вигляд шляхетного німецького ланскнехта, хворого на сифіліс, який знає, що ще цілий рік житиме

1 млн місцевих жителів. З невеличкою перервою в часі схожий мор спалахнув уже на півночі Європи. Все почалось з того, що взимку 1664 р. лондонці впродовж кількох днів поспіль бачили в небі яскраву комету. Багато з них боялись, що вона передвіщає жакливі події. В ті часи Лондон уже був великим поселенням площею 448 га, оточеним міською стіною. Над містом майже щодня стояв дим від фабрик і заводів, а також 15 тис. будинків, які опалювались вугіллем [8]. Край дахів більшості будинків майже торкалися одне одного. Не було ані мостових, ані тротуарів. По звивистих вулицях постійно стікали струмочки нечистот. Бруківка була слизькою, вкрита тваринним гноєм, сміттям і шматками, викинутими з будинків, і роями мух влітку. Часто шар бруду на вулицях був до такої міри товстим, що пересуватися в подібному місиві можна було тільки в спеціальному взутті. Багаті громадяни Лондона змушені були вдягати вуличні черевики на високій «платформі». Міська влада використовувала сміттярів, щоб видалити найбільший бруд, і його транспортували до курганів за стінами, де вони накопичувались та продовжували розкладатися. Запах від них був нестерпним, тож люди мусили проходити поряд з хусточками або букетиками, притиснутими до нізд-

Даніель Дефо — автор «Щоденника чумного року»

Небажана гостя Лондона в супроводі пацюків

рів. Тому не дивно, що і сюди «завітала» епідемія бубонної чуми. Вважають, що в Англію вона поширилася з Нідерландів. Збудник та джерела інфекції, ймовірно, прибули з голландськими торговими кораблями, що перевозили тюки з бавовною з Амстердама, який вже був охоплений хворобою в 1663–1664 рр. Кількість смертей тоді сягнула майже 50 тис. осіб.

Деталі цієї епідемії в Лондоні трохи пізніше були описані в романі «Щоденник чумного року». Існує думка, що Даніель Дефо за документальну основу взяв щоденник свого дядька, який зумів тоді не тільки вижити, а й занотувати окремі моменти того страхіття. Він зокрема писав: «Необхідність виходити з дому, аби купити продукти, була, за великим рахунком, причиною, яка згубила все місто, тому що саме в ці моменти люди і заражалися один від одного». Смертність від чуми в Лондоні та у передмістях протягом літа 1664 р. становила близько 2000 людей на тиждень. І вже у вересні досягла понад 7000 на тиждень.

Випадки чуми продовжували реєструвати спорадично до середини 1666 р. Того ж вересня Велика лондонська пожежа знищила вщент значну частину Лондона, і вважали, що саме пожежа поклала край епідемії. Наразі припускають, що чума значною мірою почала стихати ще до початку пожежі. Згідно зі звітом про смертність у Лондоні внаслідок епідемії чуми в 1665 р. загинуло 68 596 осіб [8]. У цілому ж населення Європи змогло відновити свою попередню чисельність лише за 200 років.

У суботу 25 травня 1720 р., після 10 міс і 3 днів відсутності, корабель «Гранд Сен-Антуан» прибув у Марсель. На борту він привіз людей, текстиль, і... чуму. Дозволивши цьому судну пришвартуватись, а людям зійти на берег, влада Марселя не підозрювала, що саме це стане причиною швидкого краху міста, яке втратить до 50 000 своїх жителів [8].

Автори книжки-документа «Marseille ville morte. La peste de 1720» («Марсель — мертве

місто. Чума 1720») так описують початок пандемії чуми в 1720 р.: «...20 червня, вулиця Бель Табель, вузька і темна, де магазини являють собою підвали і конюшні, зайняті бідняками, умови життя яких ігнорують заможні квартали. На цій вулиці, за свідченням сусідів, за кілька годин раптово померла жінка з вугіллям на губах. Але чи вугілля означає чуму?» Марі Дюплан була першою жертвою в місті, якщо вірити всім історіям того часу, просто одна нещасна жінка; хто ж буде непокоїтися з цього приводу? В книзі записів приходу святого Мартина записано: «22 червня ми поховали Марі Дюплан... близько 58 років... яка проживала на вулиці Бель Табель. Чи була це дійсно чума? Проїшло кілька днів і життя на цій вулиці повернулось до звичного русла. На той час це просто була одна з сотен звичайних смертей. Але 28 червня раптово помер швець з вулиці Дю Пале, жодного схожого симптома... Просто злаякісна лихоманка...»

Дуже швидко епідемія поширилась усім містом, що зумовило дефіцит продовольства, грабежі, вбивства. Це була бубонна форма чуми. Люди, як правило, швидко помирили вже на 2–5-й день хвороби. На початку епідемії не було жодного випадку одужання і лише наприкінці епідемії деякі люди видужали. Сила епідемії наростала до кінця вересня. Вулиці міста заповнили тисячі трупів. «Заразний сморід сходить від будинків, де розкладаються трупи померлих, він просочується на вулиці, захаращені викинутими ковдрами, матрацами, білизною та іншими нечистотами. Могили переповнені трупами, вид яких жахливий...» [2].

З жовтня 1721 р. епідемія пішла на спад, що виявилось у зменшенні кількості хворих і померлих та в появі на вулицях тих, хто видужав і вижив. Саме за їхніми спогадами трохи пізніше була написана картина «Чума в Марселі».

Отже, від часів античності до початку XVIII ст. суспільство з великими людськими і економічними втратами, політичними і релігій-

ними потрясіннями перенесло кілька епідемії-пандемій чуми, що не тільки суттєво і на десятиріччя загальмували його прогрес, а й дозволили людській спільноті, що дивом вижила, багато в чому по-іншому визначити подальший вектор свого існування та розвитку. І це отримало втілення в новітні історичні часи ХІХ–ХХ ст., вже на тлі як вірусних, так і холерних пандемій.

Але про це в наступній публікації...

Висновки

1. Людство схильне швидко забувати про вкрай небезпечні інфекційні хвороби після завершення чергової епідемії, як і про більшість інших негараздів свого буття.
2. Фактично всі попередні епідемії-пандемії чуми, віспи, холери, кору, сифілісу... виявлялись цілком неочікуваними та несподіваними не тільки для влади та населення, але й для переважної частини медичних працівників.
3. Майже завжди представники владних верств населення під час епідемії з максимально можливим комфортом самоізолювались, лишаючи населення напризволяще та сподіваючись, що і без них лікарі будуть змушені та зможуть хоч щось корисне зробити під час оголошеного ними карантину.
4. «Гра в шахи» з невблаганною «чорною смертю» об'єктивно довела, що всі рівні і однаково незахищені, і чи не вперше урівняла в масовій людській свідомості думку про загальну рівність, що було вкрай незвичним в умовах жорстко регламентованого середньовічного суспільства.
5. Завдяки виконанню своїх професійних обов'язків під час епідемії медичні працівники шляхом багатьох проб та помилок поступово відпрацьовували як найбільш дієві методи профілактики і боротьби з ними, так і шляхи та засоби власного захисту.
6. Будь-яка інфекційна хвороба може виникнути де завгодно і невизначено довго «тліти», не потрапляючи в поле зору медиків, ЗМІ та влади.
7. Поступові і непомітні соціально-економічні зміни формують умови, що дозволять в певний момент тій чи іншій інфекції «спалахнути» глобальною епідемією-пандемією.
8. Усі великі епідемії-пандемії значно скорочували чисельність людської спільноти, погіршували стан економіки та умов життя, суттєво змінювали соціально-політичну ситуацію в тому чи іншому регіоні або країні.

Картина Мішеля Серре «Чума в Марселі»

Список літератури

1. Benedictow O.J. The Black Death, 1346–1353: the complete history.— Woodbridge: Boydell & Brewer, 2004.— 506 p.
2. Carriere Ch., Cordurie M.F. Rebuffat Marseille, ville morte: La peste de 1720.
3. Crises and the Roman Empire / Eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Sloatjes // Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20–24, 2006).— Leiden/Boston: Brill, 2007.— P. 201–218.
4. Esposito J.J., Sammons S.A., Frace A.M. et al. Genome sequence diversity and clues to the evolution of variola (smallpox) virus. (англ.) // Science.— 2006.— Vol. 313, N 5788.— P. 807–812.
5. Frith J. The History of Plague.— Part 1. The Three Great Pandemics // Journal of Military and Veterans.— 2012.— Vol. 20, N 2.— P. 1–16.
6. Haas C. La peste Antonine Bull // Acad. Natl. Med.— 2006.— Vol. 190, N 4–5.— P. 1093–1098.
7. Littman J., Littman M.L. Galen and the Antonine Plague // Am. J. Philolog.— 1973.— Vol. 94, N 3.— P. 243–255. <http://www.jstor.org/stable/293979>.
8. The Great Plague of London: The History and Legacy of England's Last Major Outbreak of the Bubonic Plague Kindle Edition.— Michigan: Charles River Editors, 2017.— 66 p.

Е.В. Коляденко, А.Е. Федоренко

Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца, Киев

Краткий очерк истории мировых эпидемий-пандемий. Часть I

Пандемии в истории человечества приводили к потере миллионов людей и существенного упадка экономической и социальной жизни. В конце осени 2019 г. человечество в очередной раз «неожиданно» столкнулось с проявлениями массового инфекционного поражения. Но тревожные сообщения медиков не были «услышаны» обществом. К сожалению, уже вскоре предполагаемое ими стало горькой реальностью нашего времени.

В статье прослеживаются и частично анализируются последствия эпидемий-пандемий, возникших в античных Афинах во время Пелопоннесской войны, чумы Антонина, чумы Юстиниана и «черной смерти» в XIV в. Чтобы справиться с пандемией, города и правители разыскивали и переманивали врачей, оплачивая их услуги заранее за полгода, а то и за год. Тогда же и возникло выражение «наличие врача в городе — благословение Господне!» Появились и предшественники современных врачей-инфекционистов — «чумные врачи». Они впервые начали использовать карантин как противоэпидемическую защиту. О его высокой эффективности свидетельствует тот факт, что и через 600 лет ВОЗ признает карантин чуть ли не единственно возможным действенным способом борьбы с пандемией коронавирусной болезни.

Догматическая медицина, потерпевшая полное поражение в борьбе с чумой, начала вынужденно меняться в пользу выводов врачей с практическими знаниями, которые не только пытались предотвратить болезнь, но и вылечить ее, а хирургия получила существенный импульс для своего дальнейшего развития.

Немного оправившись от пандемий чумы, в конце XV в. в Испании и Италии неожиданно вспыхнула эпидемия «новой» инфекции. В рекордно короткие сроки она захватила жителей всех других стран Европы и Азии независимо от своего возраста, пола и социального положения. За последствия ей сначала дали название «половая чума», а позже — более знакомое нам — «сифилис». Эта эпидемия-пандемия с определенными периодами своего затухания и оживления продолжается и поныне, поражая ежегодно сотни тысяч людей по всему миру.

В начале XVII в. эпидемии были не только в Европе, но и в колониях Испанской короны. С удивительной закономерностью возникали именно в 20-е годы почти каждого века. Так же в этот год вспыхнула эпидемия опасной инфекционной болезни — оспы.

То есть, со времен античности до начала XVIII в. общество с большими человеческими и экономическими потерями перенесло несколько эпидемий-пандемий, что не только существенно затормозило его прогресс, но и позволило человеческому сообществу во многом по-другому определить дальнейший вектор своего существования и развития.

Ключевые слова: эпидемия, COVID-19, история.

K.V. Kolyadenko, O.E. Fedorenko

Bogomolets National Medical University, Kyiv

A brief outline of the history of world epidemics-pandemics. Part I

Pandemics in human history led to losses of millions of people and a significant decline in economic and social life. At the end of autumn 2019, humanity once again «unexpectedly» ran into the manifestations of mass infectious defeat. But the alarming reports of doctors were not heard by society. Unfortunately, what they predicted soon became a bitter reality of our time.

The article traces and partially analyzes the consequences of epidemics-pandemics that occurred in ancient Athens during the Peloponnesian War, the plague of Antoninus, the plague of Justinian and the «black death» in the fourteenth century. To cope with the pandemic, cities and rulers sought out and lured doctors, paying for their services six months or even a year in advance. At that time, the saying appeared «the presence of a doctor in the city is a blessing from God!» The predecessors of modern infectious disease doctors, the «plague doctors», also appeared. For the first time, quarantine was used as an anti-epidemic protection. Its high efficiency is evidenced by the fact that 600 years later the WHO recognizes quarantine as the only possible effective way to combat the coronavirus pandemic.

Dogmatic medicine, which was completely defeated in the fight against the plague, began to change in favor of the conclusions of doctors with practical knowledge, who not only tried to prevent the disease but also to cure it, and surgery received a significant impetus for its further development.

After partial recovery from the plague pandemics, at the end of the 15th century in Spain and Italy, an epidemic of a «new» infection broke out unexpectedly. In a record short time, it captured residents of all other countries of Europe and Asia, regardless of age, gender and social status. In view of the result, it was first called «sexual plague», and later — more familiar to us — «syphilis». This epidemic-pandemic with certain periods of its extinction and revival continues to this day, affecting hundreds of thousands of people worldwide each year.

At the beginning of the seventeenth century epidemics were not only in Europe but also in the colonies of the Spanish crown. With a strange pattern they arose in the 20s of almost every century. This particular year, a pandemic of a dangerous infectious disease, smallpox, broke out.

That is, from antiquity to the beginning of the eighteenth century the society, with great human and economic losses, suffered several epidemics-pandemics, which not only significantly slowed down its progress, but also allowed the human community to redefine the further vector of its existence and development.

Key words: epidemics, COVID-19, history.

Дані про авторів:

Коляденко Катерина Володимирівна, к. мед. н., доц. кафедри дерматології та венерології
01601, м. Київ, бульв. Тараса Шевченка, 13. E-mail: katerinak78@gmail.com

Федоренко Олександр Євгенович, д. мед. н., проф. кафедри дерматології та венерології